

ливості короля у майбутньому укладати договори з царем Петром I “доки запорожці не здобудуть своєї давнішньої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої”⁶⁸. Тобто, запорожці висували умову до Карла XII Густава про його гарантію процесу перепідпорядкування Січі іншому протектору. А невдовзі козаки Війська Запорозького Низового виступили найбільш активною частиною українського війська, що допомагало шведській армії під час Полтавської облоги (1 квітня – 26 червня 1709 р.) та сумнозвісної Полтавської битви (27 червня т. р.)⁶⁹.

Проаналізувавши дії кошового отамана Кості Гордієнка можна стверджувати, що в умовах Північної війни 1700 – 1721 рр. він на чолі Запорозької Січі підтримав гетьмана Івана Мазепу й таким чином намагався уподібнитися до інших європейських порушників політичного спокою щодо вимагання більших “прав і привілеїв” від оточуючих монархів. Однак з огляду на нищівну військову поразку нового козацького суверена Карла XII Густава від московського царя Петра I під Полтавою 27 червня 1709 р. така полісалаїтетна політика запорозького правителя не набула логічного завершення. Хоча невдовзі більша частина запорожців визнала залежність вже від іншого ситуативного союзника Шведського королівства й довголітнього ворога Російської корони - володаря Кримського ханства.

Taras Chuhtib

On idea of Zaporozhian Sich ataman K.Gordiyenko concerning the refusal from Moscovian patronage in circumstances of North War 1700-1721

In the article it has been analysed an idea of Zaporozhian (Chortomlyts'ka) Sich Kish and its leader K. Gordiyenko concerning the refusal from patronage of Moscovian tsar during the North War 1700-1721. It is found out, that Kish has supported hetman Ivan Mazepa trying in this way to be similar to other European violators of political stability, which demanded more “rights and privileges” from monarch rulers.

УДК 94(477.7)“1739/1769”

Владислав Грибовський

**ПОЛІТИЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
В БУДЖАЦЬКІЙ ОРДІ У ПЕРІОД МІЖ 1739 – 1769 рр.**

В статті розглядається проблема формування політичної адміністрації Кримського ханства в Буджацькій Ногайській Орді протягом XVIII ст. Висвітлюється становлення та еволюція інституту сераскерства у взаємодії з потестарними структурами ногайців.

⁶⁸ Цит. за: Томашівський С. Із записок Каролінців про 1708 – 1709 рр. // Записки НТШ. – Т. 92. – Львів, 1909. – С. 83 – 84.

⁶⁹ Докл. див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ, 2001; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. – Москва, 2006; Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К., 2008; Петер Енгланд. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків, 2009 та ін.

У науковій літературі накопичено значний обсяг матеріалу, що дозволяє розглядати політогенез номадних спільнот як такий, що не йшов далі стадії протодержави-чіфдом⁷⁰ і не мав більшості атрибутів, властивих для держав землеробського світу. З огляду на це дистинктивне означення типологія потестарної системи номадів визначається поняттям кочівницька імперія⁷¹. Ногайці, котрі упродовж другої половини XVI – XVII ст. мігрували до Північно-Західного Причорномор'я і сформували у складі Кримського ханства Буджацьку орду, були нащадками політичних традицій Ногайської Орди, однієї з останніх кочівницьких імперій, що існували у Волго-Уральському межиріччі.

Маючи за мету з'ясування характеру політичного зв'язку Буджацької орди і Кримського ханства у XVIII ст., ми визначили собі завдання розглянути формування й еволюцію інститутів регіонального представництва влади Бахчисараю у Буджаку, а також визначення міри інтеграції Буджацької орди до державної системи Кримського ханства порівнянно з іншими ногайськими ордами. Заявлені у назві хронологічні межі стосуються періоду між російсько-турецькими війнами і визначені з огляду на те, що саме у цей проміжок під владою Бахчисараю зосередилася максимально значна кількість ногайського населення, стабілізувалися кордони Кримського ханства з північними сусідами; система російсько-турецьких домовленостей після укладення Білградського мирного договору 1739 р. чітко зафіксувала підданство причорноморських кочовиків, створивши перешкоду їхнім самовільним міграціям й усунувши ситуацію перманентної війни між запорозьким козацтвом і підданими кримських ханів. Завдяки цьому Кримське ханство чи не вперше за всю свою історію отримало можливість створити стабільні й постійно діючі інститути управління причорноморськими кочовиками, які прийшли на зміну устааленій практиці залучення номадів, що ситуативно мігрували до Північного Причорномор'я (й так само ремігрували з регіону), для здійснення набігів на землі північних сусідів. З'ясування інтегративних можливостей Кримського ханства стосовно причорноморських ногайців на прикладі Буджацької орди становить окреме завдання нашого дослідження.

⁷⁰ Васицьев А. С. Протодержавство-чіфдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 175.

⁷¹ Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография; под ред. Н. Н. Крадина и др. – М.: Логос, 2000. – С. 314-336. Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М.: Наука, 2001. – № 5. – С. 21-32. Крадин Н. Н. Власть в традиционном обществе // Ресурс доступу: knowledge.isras.ru/sj/sj/sj4-02krad.htm; Трепавлов В.В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых номадов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография; под ред. Н.Н. Крадина и др. – М.:Логос, 2000. – С. 356-367. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М.:Восточная литература, 2002. – С. 547-548 та ін.; Трепавлов В. В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых номадов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации. – С. 356-367.

Кримське ханство суттєво різнилося від типових кочівницьких імперій насамперед тим, що мало розвинену політико-адміністративну систему в районах із землеробською економікою (гірський Крим і передгір'я); типологічно вона була близькою до близькосхідних систем. Однак у Буджаку, Очаківському та Перекопському степах залишались чинними архаїчні моделі, пов'язані з кочівницькими політичними традиціями⁷². Будь-які спроби кримських ханів запровадити стабільне оподаткування чи приборкати ногайську аристократію спричиняли міграцію ногайців за межі ханства, – до степового Передкавказзя і Поволжя. Тим самим, правителі Криму втрачали основну ударну силу, що використовувалася у набігах на північних сусідів⁷³.

Буджак становив крайній пункт міграцій кочовиків зі сходу на захід. Для ногайців оселення в Буджацькому степу мало низку переваг над іншими регіонами Північного Причорномор'я. По-перше, Буджак був віддалений від Запорозьких Вольностей, відтак козацькі рейди задля “луплення татарських чабанів” тут відбувалися з меншою інтенсивністю, ніж у Очаківському та Перекопському степах. По-друге, перебування на віддалі від Бахчисараю дозволяло ногайським мурзам уникати прямого контролю ханської адміністрації та підтримувати окремі стосунки з Портою та дунайськими князівствами. Існувала ще одна важлива перевага: можливість грабунку землеробської округи; зреалізувати цю одвічну потребу номадів не було складною справою в умовах беззахисності степових кордонів підпорядкованих Порті Молдови та Румунії, а також прозорих кордонів Речі Посполитої. Упродовж першої третини XVII ст. Буджацька орда досягла апогею могутності, її очільник Кантемир-мурза Дівеєв звільнився з-під контролю Бахчисараю й домігся прямого васалітету Порті⁷⁴.

Після смерті Кантемир-мурзи Буджак повернувся під владу Бахчисараю. В результаті влаштованих кримським ханом репресій більшість буджацьких ногайців були змушені “зламати свої гарби”, тобто припинити кочування й оселитися у постійних селищах, перетворившись на податне населення. Вже у 30-ті рр. XVII ст. таких селищ нараховувалося до дев'яти десятків⁷⁵. На 1663 р. вони

⁷² Fisher Alan. *The Crimean Tatars*. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – P. 25.

⁷³ Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI – XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – К., 2004. – № 4. – С. 279-306.

⁷⁴ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 101-115. Трепавлов В.В. *История Ногайской Орды*. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 420. Гізер С. М. Кочеве населення Буджацького степу у XVI – XVIII ст. // *Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: міжнародна науково-методична конференція. Херсон, 21-24 травня 1997 р.*: Наукові доповіді. – Ч. I. – Херсон, 1997. – С. 218; Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О. *Буджакская орда в XVI-XVII вв. (историко-археологический очерк)* // *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 82-94.

⁷⁵ Боплан Г.-Л. *Опис України*. Меріме П. *Українські козаки та їхні останні гетьмани*; Богдан Хмельницький; пер. з франц. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 46.

перебували під фіскальним та адміністративним контролем ханського яли-агаси (“намісника побережжя”), що мав резиденцію у селищі Ханкишла⁷⁶ (тепер с. Удобрне Білгород-Дністровського району Одеської області). Під тиском нових хвиль міграцій ногайців зі сходу територія Буджацької орди вже у другій половині XVII ст. обмежилася степовим межиріччям Дністра, Пруту й Дунаю. На Дністровому лівобережжі та в басейні Південного Бугу окремо від буджаківців кочували недиференційовані джерелами “ногайці”⁷⁷.

На початку XVIII ст. територія розселення буджацьких ногайців стабілізувалася у степах південної Бесарабії, тобто у Буджаку. Північну межу Буджаку визначено у 1672 р. кордоном Халі-паші (інше датування – 1666 р.⁷⁸), що тягнувся від гирла ріки Прут до села Троян, йшов до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна прямував до гирла р. Бик, що впадає в Дністер⁷⁹. Цим кордоном територія Буджацької орди була офіційно відмежована від Молдавського князівства. Після Прутського договору 1711 р. Порта дозволила буджаківцям кочувати за лінією Халі-паші, а в 1729 р. примусила молдавського господаря віддати буджаківцям прилеглу до цієї лінії смугу “в 32 години [кінної їзди] довжиною і 2 години шириною”⁸⁰. За володіння цією “двогодинною смугою” відбувалися гострі суперечки між буджацькими ногайцями і господарями Молдови, що потребували постійного втручання Порти і Бахчисараю⁸¹. До 70-х рр. XVIII ст. буджаківці спільно з турецькими райя займали 55,7% території Дністровсько-Прутського межиріччя⁸².

Більшість буджацьких ногайців внаслідок переважно насильницької седентаризації залишила кочування і зайнялася напівкочовим скотарством і землеробством, мешкаючи в стаціонарних поселеннях. На початку XVIII ст. у відомстві кримського хана перебувало близько двох сотень сіл буджацьких ногайців⁸³. Навернені до осілості/напівосілості буджаківці були, звісно, більш піддатливими контролю регіональних органів влади Бахчисараю, ніж їхні кочові одноплемінники. Відтак, адміністрація Кримського ханства у Буджаку сформувалася раніше, ніж в інших підвладних Гіреям ногайських ордах.

⁷⁶ Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в. – М.: Изд-во Вост. л.-ры, 1961. – С. 190, 264.

⁷⁷ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М.: Наука, 1987. – С. 67.

⁷⁸ Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство (1718 – 1774 гг.) // Stratum plus. – Кишенев. – № 6: 2003 – 2004. – С. 249.

⁷⁹ Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишенев: Штинца, 1973. – С. 6, 25-27.

⁸⁰ Гизер С.Н. Турецкий источник по истории буджакских ногайцев // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 213.

⁸¹ Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 249-252.

⁸² Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 244.

⁸³ Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: Тип. М.П. Фрица, 1876. – С. 36.

Протягом XVI-XVII ст. ногайці, які кочували поза межами Кримського півострова (за виключенням буджаківців), перебували у відомстві ханського губернатора Перекопу – ор-бея⁸⁴. На середину XVIII ст. він залишався третім за значенням кримським дигнитарієм, після калги та нурадина, які призначалися ханом із представників династії Гіреїв (інколи – з мурз фамілії Ширин), мали станові привілеї й утримувалися коштом ханської скарбниці⁸⁵. На початку XVIII ст. кримські хани, окрім “намісників побережжя”, стали призначати у Буджак правителів з титулом сераскера.

Одна із перших згадок про наявність сераскера у Буджаку припадає на час кримського походу на Правобережну Україну в 1711 р., коли як буджацький сераскер виступав Мехмед Гірей-султан⁸⁶. Однак призначення сераскерів кримськими ханами тоді ще не перетворилося на усталену практику. Натомість під час урегулювання відносин між Молдовою та буджацькими ногайцями фігурують посадові особи у чині яли-агаси, зокрема у 1719 р. – Джемаль-ага, у 1727 р. – Алі-ага⁸⁷. Постійне перебування сераскер-султанів у Буджаку фіксується під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., зокрема у липні 1738 р., а 5 січня 1739 р. кримський хан спеціально приїздив до Буджаку з метою усунення з посади попереднього сераскера і призначення нового⁸⁸. З того часу буджацький сераскер-султан перетворюється на постійного ханського резидента, якому крім військових функцій доручалося ще і цивільне управління. Інституалізація постійного представництва ханської влади за межами Кримського півострова була зумовлена не лише важливим стратегічним значенням Буджаку під час російсько-турецьких воєн, але й демографічними процесами, пов'язаними з новою хвилею міграцій ногайців. Таким чином, місце ханського чиновника яли-агаси посів представник кримської династії Гіреїв, що мав право на успадкування ханського престолу.

Збільшення територіальних меж Кримського ханства в результаті укладання Прутського російсько-турецького договору 1711 р. створило умови для активізації міграцій ногайців до Північного Причорномор'я. Протягом 1723 – 1728 рр. з Нижньої Волги та Кубані мігрували едісанці і джембуйлуки; чисельність ногайців у Буджаку стрімко зросла напередодні і під час російсько-турецької

⁸⁴ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 11. – Одесса, 1879. – С. 485.

⁸⁵ Кримський республіканський краєзнавчий музей. Наукова бібліотека “Таврика”. – № 9. С 1 П-24. “Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии, посланная в 1755 г. министром короля господином де Пейссонель”; пер. В. Х. Лотошнікової. – Симферополь, липень, 1925. Машинопис (далі: Записка Пейссонеля). – Арк. 10, 17.

⁸⁶ Субгельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.; пер. з англ. В. Кулика. – К.: Либідь, 1994. – С 77-80.

⁸⁷ Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 253, 256.

⁸⁸ Там само. – С. 269.

війни 1735 – 1739 рр.⁸⁹. У результаті надмірного скупчення ногайців, які мігрували не розрізненими колективами, а цілісними ордами, виникла потреба створення нових представництв ханської влади з власними штатами й управлінської інфраструктури. У 1735 р. згадується ногайський сераскер Ахмет Гірей-султан, осілок якого розташовувався біля р. Молочної⁹⁰. По закінченню російсько-турецької війни 1735-1739 рр. контроль над едисанськими і едичкульськими ногайцями зосередився в руках буджацького сераскера. “Салтан белгородский сераскер” у 1744 р. вів офіційне листування з Запорозьким Кошем з приводу справ едисанців, на прикордонній комісії 1749 р. він, спільно з перекопським каймаканом, був уповноважений кримським ханом для розгляду прикордонних суперечок і представництва інтересів ногайців⁹¹. Нечисельна Джембулуйцька орда зайняла під кочування Перекопський степ, потрапила до відомства перекопського каймакана і перебувала під контролем ор-бея.

Таким чином, починаючи з 40-х рр. XVIII ст. сераскер-султан набуває функцій не лише військового начальника, який здійснює керівництво свого підрозділу під час воєнних дій, але й цивільного губернатора. Після запровадження інституту сераскерства в інших ногайських ордах ці дигітарії входили до дивану кримського хана, беручи участь у вирішенні головних питань управління ханством⁹². У межах своїх орд вони мали всю повноту військово-адміністративної, фіскальної та судової влади, а також прерогативу представляти інтереси ногайського населення у відносинах з російською, польською прикордонними адміністраціями і Запорозьким Кошем. Функція військового управління для сераскерів була першорядною, натомість Ш. де Пейссонель використав для означення функцій сераскера слово “генерал”⁹³, що вказувало на традиційне розуміння цього титулу в Османській імперії. В разі, коли кримський хан призначася головним над окремими турецькими підрозділами, тоді й він отримував чин сераскера. Так сталося під час придушення повстання Адил Гірея у Буджаку 1727 – 1728 рр.⁹⁴.

Певні управлінські функції у ногайських ордах мали каймакани, яких кримські хани призначали з тих же ногайців, а також кримських і литовських татар, вірменів⁹⁵ та ін. Загалом, посада каймакана у

⁸⁹ Грибовський В. Процес міграції ногайців до території Кримського ханства у I половині XVIII ст. // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 6. – К., 2001. – С. 63-65; Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 253, 266-269.

⁹⁰ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 269.

⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – С. 348-350.

⁹² Записка Пейссонеля. – Арк. 34-35.

⁹³ Там само. – Арк. 17-18.

⁹⁴ Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 258.

⁹⁵ Записка Пейссонеля. – Арк. 10.

Кримському ханстві не мала сталого регламенту, характеризувалася різними функціями і місцем в управлінській ієрархії. Єдине, що виокремлювало посадових осіб-каймаканів, – це приналежність до службової аристократії та місцевої родової знаті, не пов'язаних з династією Гіреїв. У більшості, каймакани виступали в ролі “заступників” своїх титулованих володарів виключно у питаннях цивільного управління. Зокрема, в разі відсутності хана або його смерті державні справи в Бахчисараї вів окремих каймакан⁹⁶.

Реальна влада сераскер-султана мала певні обмеження з боку ногайської родової знаті, представленої в особі того ж каймакана. Останнього нам вважається можливим співставити зі згаданим Ш. де Пейссонелем баш-мурзою (*baché-mirsa*)⁹⁷, тобто головним мурзою. У запорозьких документах та російській дипломатичній кореспонденції згадуються каймакани ногайських орд, однак баш-мурзи практично не зазначаються, за єдиним виключенням згадки про єдичкульського “ваш мурзу Инчин Билат Иншкозя Нарсламбецкого”⁹⁸. Імовірно, посада каймакана надавалася головному мурзі, який мав реальний вплив на стан справ в орді. Баш-мурза виступав як “глави знаті” (*chef de la Nobless*), будучи належним до першого за знатністю ногайського роду на рівні орди або аулу. Решта знатних родин “йому підпорядковується і ставиться до нього із рідкісним шануванням”⁹⁹. Ознаки впливу ногайської знаті на ханських представників наявні вже у звичаї обов'язкового розташування сераскера та його штату в баш-мурзинському аулі, а головне – в участі баш-мурзи у роботі сераскер-султанського дивану. Там, за свідченням Пейссонеля, “йому належить перше місце”, адже сераскер “не має права карати будь-якого мурзу, не порадившись з ним, як у тому, що стосується до набору військ, так і в усьому, що відноситься до внутрішнього управління ордою. Йому також належить право стягнення усіх податків сераскера, котрий домовляється з ним про це”¹⁰⁰. Зважимо й на те, що дані Пейссонеля щодо баш-мурзи стосуються виключно Єдисанської орди. Соціально-політичний лад Буджацької орди був суттєво видозмінений ще у XVII ст., а влада буджацького і кубанського сераскерів вирізнялася меншою залежністю від ногайської родової аристократії, представленої мурзами двох найбільших родів – Орак-оглу (Урак-улу) й Орумбет-оглу (Ор-Мамбет-улу).

Єдисанська орда тривалий час залишалася у відомстві буджацького сераскера до того часу, коли кримський Арслан Гірей-хан (1748-1755), імовірно, вперше призначив до єдисанців сераскера – свого брата Крим Гірея, який водночас був і нурадином. Після

⁹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 121. 1762 р. – Арк. 33; Записки Пейссонеля. – Арк. 15.

⁹⁷ Peyssonel M. [Charl], de. *Traite sur le commerce de la Mer Noire*. – Т. II. – Paris, 1787. – P. 303.

⁹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – С. 242.

⁹⁹ Peyssonel M., de. *Traite sur le commerce de la Mer Noire*. – Т. II. – P. 303-304.

¹⁰⁰ Записка Пейссонеля. – Арк. 41.

відмови Крим Гірея від обох посад, хан призначив свого старшого сина Селіма ор-беєм, середнього Девлета – буджацьким сераскером і молодшого Шахбазу – сераскером в Єдисанській орді¹⁰¹. Останні два призначення відбулися у 1753 р., натомість Шахбаз Гірей-султан згадується 24 вересня 1753 р. як “новоучрежденный главный командир” над едисанцями¹⁰². Після виступу в 1754 р. Шахбазу в похід у Черкесію¹⁰³, едисанці знову опинилися під контролем буджацького сераскера, хоча цивільним управлінням опікувався каймакан едисанець Джан-мурза¹⁰⁴. Наступного року з’являється едисанський Ахмед-каймакан.

Девлет Гірей зміцнив свій вплив у Буджаку жорстокими репресіями проти буджацьких мурз¹⁰⁵ і посилив контроль над Єдисанською ордою. У листі до російського генерал-майора Глібова він запевняє: “нагайский народ (йдеться про едисанців, – В.Г.) не состоит под властью моею”, однак при цьому він отримував кореспонденцію від російської прикордонної адміністрації для передачі “находящимся над теми татарами к кадыю и каймакаму”. А едисанський каймакан Ахмед мусив усю кореспонденцію, отриману з-за кордону відправляти для перекладу в Ганкишлу. Крім того, буджацький сераскер мав повноваження, як наприклад у 1755 р., викликати едисанські караульні команди для отримання свідчень щодо певних прикордонних інцидентів¹⁰⁶. Після повернення з невдалого походу Шахбазу не вдалося зберегти владу в Єдисанській орді. Він ще мав намір оселитися біля каймакана на Куяльнику¹⁰⁷, але згодом звістки про нього губляться. Протягом наступних років буджацькі сераскери утримували непрямий контроль над едисанцями, користуючись слабкістю влади їхніх сераскерів, котрі навіть не мали постійної резиденції і перебували в аулах едисанських каймаканів. То ж едисанський сераскер не мав можливості створити повноцінний адміністративний апарат і тримати під контролем кочовиків зі стратегічно вигідного пункту. З іншого боку, кримські хани не могли виділити едисанському сераскерові військову команду, зважаючи на те, що Білградський мирний договір забороняв будувати фортеці і тримати залоги поблизу кордону. Таким чином, не маючи важелів влади, едисанський сераскер залишався номінальним правителем, а Єдисанська орда, вирізняючись своєю чисельністю, впливовими мурзами і рівнем добробуту¹⁰⁸, слабо контролювалася центральною владою.

¹⁰¹ Негри А. Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 391.

¹⁰² ЦДА України в м. Києві. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр. – Арк. 185.

¹⁰³ ІР НБУ. – Ф. 9. Док. 132-214. 1754 – 1755 рр. – Арк. 108-108 зв.

¹⁰⁴ ЦДА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр. – Арк. 192-194.

¹⁰⁵ Кочеева Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 143.

¹⁰⁶ ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 132-214. – Арк. 27, 40-41.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 108-108 зв.

¹⁰⁸ Записка Пейссонеля. – Арк. 57.

Вигідне становище буджацького сераскера характеризувалося наявністю постійної резиденції у Ганкишлі (Ханкишлі), де розташовувався сераскер-султанський палац з чиновницьким апаратом на чолі з султан-агаси, а також турецькими фортецями та залогами, що розташовувалися поруч. На 1754 р. у штаті буджацького сераскера були писар, вихідець з України, який сповідував християнство і вільно володів мовою російського діловодства, радник Махмед-ага, грек за походженням, який сповідував іслам¹⁰⁹. Управлінський апарат буджацького сераскера мірою устаткування перетворювався на традиційний диван, на кшталт того, що був у кримського хана, а також калги, нурадина й кримських карачі-беїв. З цього приводу Пейсонель свідчив: “сераскери мають своїх візирів, своїх дефтердарів, своїх диван-ефенді, своїх кадї[ів] і взагалі їх двір подібний двору хана”¹¹⁰. Слід також взяти до уваги те, що напівосілих буджаківців, які мали постійні села, було легше контролювати, ніж кочовиків-едисанців, а вплив місцевої буджацької аристократії був порівняно меншим.

Едисанські мурзи, обмеживши владу свого сераскера, були роздратовані нав'язливим “кураторством” буджацького сераскер-султана. Найбільше дратувало те, що він, з наказу Порти і Криму, контролював відносини едисанців з порубіжним населенням Польщі, Молдови та Росії, перешкоджаючи набігам. Найбільш радикальним проявом протесту стало повстання едисанців та буджаківців у 1758 р., яке не лише призвело до скинення чинного та призначення нового кримського хана – Крим Гірея (колишнього буджацького сераскера), але й спричинило важливі зміни у системі управління ногайськими ордами.

Повстання 1758 р. почалося як протест проти сваволі буджацького сераскера Сеадет Гірея й і переросло в традиційний кочівницький набіг на землі Молдови та Румунії. Взагалі, воно засвідчило неефективність концентрації влади над ногайцями Північно-Західного Причорномор'я в руках буджацького сераскер-султана, так само як і низький рівень інтеграції ногайських орд у державну систему Кримського ханства. Цю проблему Крим Гірей (1758 – 1764 і 1768 – 1769) вирішив засобом створення другої столиці ханства в м. Каушани. Тут був побудований ханський палац, прилаштований для військових, адміністративних і представницьких потреб¹¹¹; тут Крим Гірей провів чи не більшу частину часу свого перебування на ханському престолі, зрідка навідуючись до Бахчисараю.

¹⁰⁹ ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 132-214. – Арк. 40 зв.- 42, 74 зв.

¹¹⁰ Записка Пейссонеля. – Арк. 18.

¹¹¹ Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию также в земли буджатских и нагайских татар. – С.Пб, 1783. – С. 56-57.

Vladyslav Grybovs'kyi

**Political administration of the Crimean Khanate and the Boudjak horde
in a period between 1739-1769**

In the article it has been revealed the problem of forming the Political administration of the Crimean Khanate in the Boudjak Nogay Horde during the XVIII c. The special attention paid to the question on establishment and evolution of political institute of Serasker under influence of potestary structures of Nogay Tatars.

УДК 94[(90477.7)+(470+571)]:357.1-058.22“1734-1775”

Володимир Полторак

**ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ПРИАЗОВСЬКИХ СТЕПІВ
ЯК ФАКТОР ЗАПОРОЗЬКО-ДОНСЬКИХ ВЗАЄМИН У 1734-1775 рр.**

Стабілізація кордонів в приазовських землях та поступове заселення цих територій призвели до втягнення їх в економічні системи Запорозького та Донського військ. Часто саме економічні перспективи в освоєнні земель ставали приводом для виникнення міжкозацьких суперечок. Боротьба за землі й була результатом цього процесу, і відображала зміну внутрішньо-економічних систем козацьких військ.

XVIII ст. стало часом переходу козаків від екстенсивних форм господарства до інтенсивних. Цей процес, започаткований в центральних областях Запорожжя та Дону, немов кола по воді від вкинутого в неї камінця розійшовся по всій території військ. Згідно прийнятої зараз економічної періодизації історії війська Запорозького, виділяється три етапи: переважно промисловий етап (мисливство, рибальство тощо; XVI-XVII ст.); промислово-скотарський етап (XVII ст. – 1734); скотарсько-землеробський етап (1734-1775)¹¹². Загалом не порушуючи послідовність та навіть хронологічні рамки етапів, розвивалась і економічна система війська Донського. Периферійні ж для обох військ приазовські землі та їх економічне освоєння в прискореній формі відображають загальнокозацькі процеси, які відбулись у центрі і поступово змінили саму сутність та функціональність козацтва.

Мисливство, як галузь господарства, що початково забезпечувала козаків засобами для життя, в даний період залишалось прибутковим заняттям широких верств козацьких спільнот. Хутра були важливою статтею експорту Запорожжя та Дону¹¹³.

Звіроловство, болоховська справа, лисичництво, звіриний промисел тощо – під такими назвами можна зустріти це заняття у запорозьких документах. Мисливці на Запорожжі мали окремі курінний устрій, підлягали обраному зі свого середовища отаману.

¹¹² Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – С. 178-179.

¹¹³ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – К., 1961. – С. 274.